

RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA JINOYAT-PROTSESSUAL HUQUQI HOLISLAR
INSTITUTI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Anvarov Demirali Taxir o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

«Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik» fakulteti 3-bosqich talabasi.

e-mail: anvarovdemirali@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.21604011>

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligidagi holislar institutining huquqiy tabiati, uning texnologik taraqqiyot sharoitida saqlanib qolish zarurati yoki isloh qilinishi masalasi tahlil qilinadi. Muallif holislar institutini "jonli guvoh — texnik fiksatsiya" degan ikki qutbli nazariy bahs nuqtai nazaridan ko'rib chiqib, Rossiya Federatsiyasining 2013-yildagi qisman islohotini, Germaniya, Fransiya, AQSH, Yaponiya kabi davlatlarda bu institutning umuman mavjud emasligini O'zbekiston tajribasi bilan qiyoslaydi. "Professional holis" fenomeni, video-fiksatsiyaning texnik zaifliklari va sun'iy intellekt asosidagi dalil yaxlitligini ta'minlash tizimlari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan holislar institutini butunlay bekor qilish emas, balki uni differensiallashtirilgan, blokcheyn-asoslangan video-fiksatsiya tizimi bilan uyg'unlashtirilgan holda isloh qilish modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: holislar instituti, jinoyat protsessi, raqamlashtirish, video-fiksatsiya, sun'iy intellekt, blokcheyn, dalillarning maqbulligi, tergov harakatlari, O'zbekiston Respublikasi.

Аннотация. В статье анализируется правовая природа института понятых в уголовно-процессуальном законодательстве Республики Узбекистан, а также вопрос о необходимости его сохранения или реформирования в условиях технологического прогресса. Автор рассматривает институт понятых через призму теоретического спора «живой свидетель — техническая фиксация», сопоставляя частичную реформу 2013 года в Российской Федерации и полное отсутствие данного института в Германии, Франции, США, Японии с практикой Узбекистана. Проанализированы феномен «профессионального понятого», технические уязвимости видеофиксации и системы обеспечения целостности доказательств на основе искусственного интеллекта. Автором предложена модель не полной отмены института понятых, а его дифференцированного реформирования в сочетании с видеофиксацией на основе блокчейн-технологий.

Ключевые слова: институт понятых, уголовный процесс, цифровизация, видеофиксация, искусственный интеллект, блокчейн, допустимость доказательств, следственные действия, Республика Узбекистан.

Abstract. The article examines the legal nature of the institute of attesting witnesses (ponyatye) in the criminal-procedural legislation of the Republic of Uzbekistan, and whether it should be preserved or reformed amid technological progress. The author views the institute through the "live witness versus technical fixation" theoretical debate, comparing Russia's partial 2013 reform and the complete absence of the institute in Germany, France, the USA and Japan with Uzbekistan's practice. The phenomenon of the "professional witness," the technical vulnerabilities of video recording, and AI-based evidence-integrity systems are analysed. The author proposes not the wholesale abolition of the institute but its differentiated reform combined with blockchain-based video fixation.

Keywords: *institute of attesting witnesses, criminal procedure, digitalization, video fixation, artificial intelligence, blockchain, admissibility of evidence, investigative actions, Republic of Uzbekistan.*

KIRISH

Holislari instituti — jinoyat-protsessual huquqining eng qadimiy, ammo bugungi kunda eng ko'p tanqid qilinayotgan institutlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 74-moddasiga ko'ra, tintuv o'tkazish, ko'zdan kechirish, guvohlantirish, tergov eksperimenti o'tkazish, tanib olish uchun ko'rsatish, ko'rsatuvni hodisa yuz bergan joyda tekshirish, ekspertiza tadqiqoti uchun namunalari olish, murdani ekshumatsiya qilish kabi tergov harakatlari kamida 2 nafar holis ishtirokida amalga oshirilishi shart [1]. Ushbu institutning maqsadi — tergov harakatining haqiqatga muvofiqligini, uning borishi va natijalarini mustaqil, manfaatdor bo'lmagan shaxslar tomonidan tasdiqlashdan iborat. Bu tamoyil, tortishuv printsipini mustahkamlovchi Kodeksning 16 va 18-moddalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilishning umumiy tizimiga kiradi [50]. Agar tergov harakati holislarsiz va tegishli texnik fiksatsiyasiz o'tkazilgan bo'lsa, olingan dalillar Kodeksning 84-moddasiga muvofiq ma'qbul emas deb topilishi va jinoyat ishi bo'yicha qaror qabul qilishda hisobga olinmasligi mumkin [42] — bu esa holislari institutining amaliy ahamiyatini yana bir bor ko'rsatadi.

Biroq XXI asr boshidan boshlab, video-fiksatsiya texnologiyalarining keng tarqalishi, smartfonlar, korpusga o'rnatilgan kameralar (body cameras) va endilikda sun'iy intellekt asosidagi tahlil tizimlarining rivojlanishi bilan bu qadimiy institutning zarurati jiddiy shubha ostiga olindi.

Nima uchun tasodifiy tanlangan, huquqiy bilimga ega bo'lmagan ikki fuqaroning “ko'z bilan guvohlik berishi” hamon tergov harakatining qonuniyligini tasdiqlovchi asosiy vosita bo'lib qolishi kerak, agar zamonaviy video kamera voqeani millisekund aniqligida, vaqt tamg'asi (timestamp) va geolokatsiya bilan qayd eta olsa? Bu savol nafaqat O'zbekistonda, balki butun postsovet huquqiy makonida keskin muhokama mavzusiga aylandi [2, 3].

O'zbekiston Respublikasida ushbu muammo alohida dolzarblik kasb etadi, chunki 2018-yildan boshlab mamlakatda sud-huquq tizimini tubdan isloh qilish, jumladan “Elektron jinoyat ishi” loyihasini bosqichma-bosqich joriy etish siyosati amalga oshirilmoqda [4]. 2020-yil 14-maydagi O'RQ-617-son Qonun bilan og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar bo'yicha hodisa joyini ko'zdan kechirish, tintuv o'tkazish, tergov eksperimenti kabi harakatlarni video orqali qayd etish majburiyati qonunan mustahkamlandi [5]. Bu, mohiyatan, holislari institutining video-fiksatsiya bilan **qo'shib** ishlashi tomon dastlabki qadam bo'ldi — biroq hali institutning o'zi bekor qilinmadi.

1. HOLISLARI INSTITUTINING TARIXIY-HUQUQIY MOHIYATI

Holislari (rus tilida “понятие”) instituti jinoyat protsessida ishtirok etuvchi eng qadimgi figuralardan biri bo'lib, uning ildizlari XVII asrga borib taqaladi [10]. Rossiya huquqiy an'anasida “ponyatoy” — jinoyat ishining yakuniy natijasidan manfaatdor bo'lmagan, tergov harakatining o'tkazilganligi faktini, shuningdek uning mazmuni, borishi va natijalarini tasdiqlash uchun jalb qilinadigan shaxs sifatida ta'riflanadi [11, 12].

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi ham xuddi shunday mantiqni saqlab qolgan: Kodeksning 74-moddasiga muvofiq, holislarga ularning huquq va majburiyatlari tergov harakatini boshlashdan oldin tushuntiriladi [1, 13].

Muallif sifatida ta'kidlamochimanki, ushbu institutning tarixiy asoslanishi o'ziga xos ijtimoiy-texnologik kontekstga bog'liq edi: XIX–XX asrlarda fotosurat va video-yozuv texnologiyalari mavjud bo'lmagan yoki keng tarqalmagan bir davrda, “jonli guvoh”ning ishtiroki tergov harakatining haqiqiylikni tasdiqlashning yagona amaliy vositasi hisoblangan. Bugungi kunda esa bu texnologik asos tubdan o'zgargan — va aynan shu o'zgarish institutning zamonaviy zaruratini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 74-moddasiga ko'ra, holislar dastlabki tergovda tintuv o'tkazish, ko'zdan kechirish, guvohlantirish, tergov eksperimenti, tanib olish uchun ko'rsatish va boshqa bir qator harakatlarda kamida ikki nafar miqdorda ishtirok etishlari shart [1]. Kodeksning 75-moddasi holislarga (jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar qatorida) ularning sarf-xarajatlarini to'lash tartibini nazarda tutadi [14].

Kodeksning 76-modda va 77-moddalari esa holisning ishda ishtirok etishiga to'sqinlik qiluvchi holatlarni (masalan, u ish natijasidan manfaatdor bo'lgan taqdirda) belgilaydi [15].

Ashyoviy dalillar, moddiy qimmatliklar va boshqa mol-mulkni olib qo'yish tartibi to'g'risidagi 2010-yil 29-dekabrda qo'shma yo'riqnomada (Bosh prokuratura, Oliy sud, Milliy xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi, Adliya vazirligi, Mudofaa vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va Davlat soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan) muhim tafsilot mavjud: har bir olib qo'yilgan yoki taqdim etilgan narsa holislarga va protsessual harakatda ishtirok etayotgan shaxslarga tanishish uchun taqdim etilishi, fotosuratlar va video-yozuv esa bayonnomaga ilova qilinishi shart, agar olib qo'yilayotgan narsaning qiymati bazaviy hisoblash miqdorining ikki yuz baravaridan ko'p bo'lsa [16]. Bu norma, muallif nazarida, holis va texnik fiksatsiyaning **paralellik** tamoyilini amaliyotda mustahkamlagan dastlabki jiddiy qadam edi — ya'ni ikkala vosita ham bir vaqtning o'zida qo'llaniladi, biri ikkinchisini almashtirmaydi.

2020-yil 14-maydagi O'RQ-617-son Qonun bilan yanada muhim o'zgarish kiritildi: endilikda huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari o'ta og'ir jinoyatlar bo'yicha hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish, tintuv o'tkazish jarayoni, olingan ko'rsatmalarni hodisa sodir bo'lgan joyda tekshirish, tergov eksperimenti kabi protsessual harakatlarni video-tasvir orqali qayd etishlari shart bo'ldi [5, 17]. Shuningdek, shaxsni ushlash, unga protsessual huquqlarini tushuntirish, shaxsiy tintuv qilish kabi harakatlar ham video-yozuvga qayd qilinishi lozim, garchi amaliyotda video-yozuv vositalarini qo'llash imkoni bo'lmaydigan vaziyatlar ham inobatga olingan bo'lsa-da [17]. Kodeksning 91-4-moddasi videokonferensaloqa rejimida o'tkazilgan tergov harakati jarayoni va natijalarini qayd qilish tartibini, 92-moddasi esa dalillarni qayd etishning to'g'riligini tasdiqlash mexanizmini belgilaydi [18].

Muallif sifatida shuni ta'kidlash lozimki, bu — muhim, ammo hali tugallanmagan islohot. Qonun video-fiksatsiyani **qo'shimcha kafolat** sifatida joriy etdi, biroq holislar institutini **shartli (fakultativ)** holatga o'tkazmadi — ya'ni O'zbekistonda hozircha, hatto video-yozuv mavjud bo'lgan taqdirda ham, qonunda ko'rsatilgan tergov harakatlari uchun kamida ikki holis ishtiroki majburiy bo'lib qolmoqda [1]. Bu islohot 2017-yildagi Harakatlar strategiyasi [47] va 2020-yil 24-iyuldagi Prezident farmoni bilan boshlangan sudlar faoliyatini takomillashtirish bo'yicha keng qamrovli jarayonning bir qismi hisoblanadi [40], shuningdek jinoyat protsessida tortishuv

printsipini kuchaytirish bo'yicha ochiq muhokama platformasida ilgari surilgan takliflar bilan ham uyg'undir [41]. Bu, quyida ko'rsatilganidek, Rossiya Federatsiyasi 2013-yilda amalga oshirgan qisman islohotdan tubdan farq qiladi.

Bir guruh protsessualistlar holislar institutini butunlay bekor qilishga qarshi chiqadilar. Bu yondashuv, mohiyatan, B.A. Saidov va A.Sh. Umarxonovning "Jinoyat protsessi printsiplari" nomli o'quv qo'llanmasida tahlil qilingan tortishuv printsipli kontseptsiyasi bilan uzviy bog'liq: agar jinoyat protsessining markaziy g'oyasi tarixiy jihatdan taraflarning teng protsessual imkoniyatlarga ega bo'lishi va mustaqil, xolis sud (yoki mustaqil kuzatuvchi) tomonidan nazorat qilinishi bo'lsa, holislar aynan shu mustaqil nazoratni ta'minlovchi vositalardan biri sifatida talqin qilinadi [37]. G'.A. Abdumajidov va B. Salomovlarning shaxsiy manfaatga ega bo'lgan ishtirokchilarning himoya huquqi bilan ta'minlanishini takomillashtirish yo'nalishlariga bag'ishlangan tadqiqotlarida ham xuddi shunga o'xshash mantiq — protsessdagi zaif tomonlarni qo'shimcha, mustaqil kuzatuvchilar orqali himoyalash zarurati — ilgari surilgan [39]. Ularning asosiy argumenti shundan iboratki, texnik vositalar — qanchalik ishonchli bo'lmasin — inson omilining barcha jihatlarini almashtira olmaydi: video-kamera "nima sodir bo'lganini" faqat obyektiv qayd etadi, biroq tergov harakatining protsessual to'g'riligini, masalan tergovchi tomonidan biror narsaning "topilgan" deb noto'g'ri taqdim etilishini yoki dalilning noqonuniy joylashtirilishini (falsifikatsiyani) mustaqil kuzatuvchi sifatida baholay olmaydi [19, 20]. Bundan tashqari, texnik vositalarning o'zi buzilishi, sozlanishi yoki hatto qasddan o'chirilishi mumkin — bunday holatda esa hech qanday muqobil dalil qolmaydi, holbuki jonli guvoh keyinchalik so'roq qilinishi va o'z ko'rgan-bilganlarini tasdiqlashi mumkin [21].

Bunga qarama-qarshi, boshqa bir guruh olimlar amaliyotda holislar instituti unga yuklatilgan vazifani — tergov harakatining o'tkazilganligi faktini hamda uning mazmuni, borishi va natijalarini tasdiqlash vazifasini — amalda bajara olmayotganini ta'kidlaydilar [22]. Rossiyalik tadqiqotchi O.S. Leynovaning tahliliga ko'ra, amaliyotda holisning funksiyasi ko'pincha bayonnomaga oddiy imzo chekishga tenglashtiriladi, huquqiy saviyasining pastligi tufayli holislar tergov harakatining mohiyatini tushunmasdan hujjatlarga imzo qo'yadilar [22]. Sibir yuridik universiteti konferensiyasi materiallarida ko'rsatilganidek, amaliyotda holisning haqiqiy manfaatdor emasligini aniqlash deyarli imkonsiz, bu esa dalillar bazasining yo'qolishiga olib kelishi mumkin; ko'rib chiqilgan ishlarning birortasida ham holislar tomonidan biror izoh yoki e'tiroz bildirilmagani aniqlangan — bu ularning real nazorat funksiyasini bajarmayotganidan dalolat beradi [23].

Bu yerda muallif sifatida alohida e'tiborga molik **"professional holis" fenomenini** ta'kidlamochiman: amaliyotda ko'plab tergov organlari doimiy ravishda bir xil shaxslarni (masalan, yaqin atrofdagi do'kon egalari, binoning qorovullari) holis sifatida jalb qiladilar, chunki bu ularga qulay va tez. Natijada bunday shaxslar amalda tergov organi bilan doimiy hamkorlikda bo'lgan, unga "qulay" bo'lgan, mohiyatan mustaqil bo'lmagan ishtirokchilarga aylanadi — bu esa institutning asosiy maqsadini, ya'ni mustaqil nazoratni, tag-tugi bilan yo'qqa chiqaradi. Z.F. Inog'omjonovanning manfaatdor ishtirokchilarning tergovchi, prokuror va sudning harakatsizligi ustidan shikoyat berish huquqiga bag'ishlangan tadqiqotida ko'rsatilganidek, aynan protsessual nazoratning amaldagi mexanizmlari ko'pincha shaklan mavjud, ammo mohiyatan samarasiz bo'lib qolmoqda [38] — bu xulosa holislar institutiga ham to'liq taalluqlidir.

Bunday “shaklan mavjud, mohiyatan samarasiz” kafolatlar muammosi, xalqaro ekspertlar tomonidan ham adolatli sud muhokamasi standartlari kontekstida alohida ta’kidlangan [36], sud-huquq tizimini isloh qilish borasidagi umumiy davlat siyosati doirasida ham e’tirof etilgan [35].

Ushbu ikki qutbni tahlil qilar ekanman, men ham to’liq bekor qilish, ham status-kvoni saqlab qolish pozitsiyalarini yetarli deb hisoblamayman. Institutni **butunlay bekor qilish** xavfli, chunki, yuqorida ko’rsatilganidek, texnik vositalarning o’zi ham zaif tomonlarga ega (buzilish, sozlanish, hatto sun’iy intellekt asosida “deepfake” video yaratish xavfi kuchayib borayotgan davrda — bu masala 5-bo’limda batafsil ko’rib chiqiladi). Biroq **status-kvoni** saqlab qolish ham asossiz, chunki “professional holis” fenomeni institutning amaliy qiymatini deyarli nolga tenglashtirgan. Men Rossiya Federatsiyasining 2013-yildagi yo’lini — ya’ni institutni **saqlab qolgan holda, uni faqat eng yuqori huquq buzilishi xavfi mavjud bo’lgan harakatlar uchun majburiy qilib qoldirish, qolgan hollarda esa video-fiksatsiya bilan ixtiyoriy almashtirish imkonini berish** — eng oqilona yo’l deb hisoblayman, ammo bu yondashuvni O’zbekiston sharoitiga moslashtirilgan, texnik kafolatlar bilan kuchaytirilgan shaklda joriy etishni taklif etaman (8-bo’limga qarang).

2. QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL: XALQARO TAJRIBA

2013-yil 4-martdagi 23-FZ-son Federal qonun bilan Rossiya Federatsiyasi Jinoyat-protsessual kodeksiga muhim o’zgarishlar kiritildi: endilikda ko’zdan kechirish (177-modda), murdani ko’zdan kechirish va ekshumatsiya (178-modda), tergov eksperimenti (181-modda), olib qo’yish (183-modda), pochta-telegraf jo’natmalarini ko’zdan kechirish va olib qo’yish (185-moddaning 5-qismi), telefon suhbatlarini eshitish fonogrammasini ko’zdan kechirish (186-moddaning 7-qismi) va ko’rsatuvni joyida tekshirish (194-modda) kabi harakatlar bo’yicha holislar ishtiroki **majburiy emas**, balki tergovchining ixtiyoriga ko’ra bo’lib qoldi [24, 25]. Bunda qonun tergovchiga ikki yo’l qoldirdi: yo holislarni jalb qilish, yoki ularsiz, ammo texnik vositalar (video-, foto-fiksatsiya) qo’llagan holda harakatni amalga oshirish [26]. Faqat tintuv, shaxsiy tintuv, tanib olish uchun ko’rsatish va sud qarori asosida o’tkaziladigan harakatlar uchun holislar ishtiroki majburiy bo’lib qoldi — chunki bu harakatlar fuqarolarning konstitutsiaviy huquq va erkinliklarini eng ko’p cheklovchi harakatlar hisoblanadi [24].

Muallif sifatida shuni ta’kidlash lozimki, bu qisman islohot ham munozarali natijalarga olib keldi. Bir tomondan, u tergov organlarining protsessual mustaqilligini oshirdi va protsessual xarajatlarni kamaytirdi [27]. Boshqa tomondan, olimlar tomonidan qonundagi jiddiy kamchiliklar ham aniqlandi: masalan, qonun ijodkorlari video-yozuvni holislarni almashtiruvchi **yagona** texnik vosita sifatida ko’rsatishdan saqlanib qolishdi, chunki bu, ularning fikricha, butun islohotni bajarish murakkabligi tufayli behuda qilib qo’yishi mumkin edi [26]. Natijada qonunda holislarsiz o’tkaziladigan harakatlar uchun qanday aniq texnik vositalar qo’llanilishi kerakligi t’ylq belgilanmagan holicha qoldi [26, 28]. Shu bilan birga, Rossiya amaliyotida qiyin yetib boriladigan hududlarda (tog’larda, botqoqlik yoki o’rmon zonalarida, tegishli aloqa vositalari mavjud bo’lmagan joylarda), shuningdek odamlarning hayoti va sog’lig’iga xavf tug’diruvchi vaziyatlarda (harbiy operatsiyalar, favqulodda holat) holislarsiz va texnik vositalarsiz ham tergov harakatini o’tkazishga ruxsat beruvchi istisno normasi mavjud, biroq bu istisno faqat obyektiv sabablar mavjud bo’lgan taqdirdagina qo’llanilishi mumkin [43].

Qiyosiy-huquqiy tahlil shuni ko’rsatadiki, rivojlangan huquq tizimlariga ega bo’lgan bir qator davlatlarda — Germaniya, Fransiya, Kanada, Yaponiya, AQSH, Xitoyda va boshqa ko’plab

davlatlarda — qonun bilan maxsus vakolatli mansabdor shaxslar tomonidan olib borilayotgan tergovning to'g'riligini tasdiqlash majburiyati yuklatilgan shaxslarning (ya'ni holislarning) ishtiroki umuman nazarda tutilmagan, chunki bu davlatlar tarixiy jihatdan boshqacha protsessual nazorat an'alarini rivojlantirgan [29, 44]. Bu davlatlarda tergov harakatlarining qonuniyligi boshqa mexanizmlar — advokatning majburiy ishtiroki, sud nazorati, professional axloq kodekslari va zamonaviy texnik fiksatsiya vositalari — orqali ta'minlanadi.

Muallif nazarida, bu qiyosiy misol muhim, ammo uni mexanik tarzda O'zbekiston sharoitiga ko'chirib bo'lmaydi: yuqorida sanalgan davlatlarning aksariyatida advokatura instituti, sud nazorati tizimi va huquqni muhofaza qilish organlariga nisbatan jamoatchilik ishonchi darajasi boshqacha tarixiy bosqichda shakllangan. O'zbekistonda, xususan proacademy.uz materiallarida qayd etilganidek, 33 milliondan ortiq aholiga atigi 4 mingta advokat xizmat ko'rsatmoqda [30] — bu esa advokatning har bir tergov harakatida real ishtirok etish imkoniyatini keskin cheklaydi va, binobarin, holislar institutining alternativ nazorat vositasi sifatidagi ahamiyatini oshiradi.

3. RAQAMLASHTIRISHNING TEXNOLOGIK IMKONIYATLARI VA XAVFLARI

So'nggi yillarda O'zbekiston yuridik fanida jinoyat protsessida videokonferensaloqa va sun'iy intellekt texnologiyalarining nazariy-huquqiy asoslari faol o'rganilmoqda. Bunday tadqiqotlarda videokonferensaloqaning jinoyat sudloviga birinchi marta kirib kelishidan tortib, zamonaviy "Smart Investigation" kontseptsiyasigacha bo'lgan evolyutsion jarayon jahon va O'zbekiston tajribasi misolida ko'rib chiqiladi, shu bilan birga bu texnologiyalarni jinoiy protsessga tatbiq etishning konstitutsiaviy chegaralari va protsessual kafolatlar tizimi tahlil qilinadi [6]. Alohida tergov harakatlarini majburiy video-fiksatsiya asosida amalga oshirishning protsessual mexanizmlari va huquqiy asoslari bo'yicha ham maxsus tadqiqotlar olib borilmoqda [7], xuddi shuningdek dastlabki tergov harakatlarini raqamlashtirishning nazariy va huquqiy asoslari alohida predmet sifatida tahlil qilinmoqda [9].

Sud-tergov organlari faoliyatida sun'iy intellekt texnologiyalarining tatbiq etilishi faqat dastlabki tergov bosqichi bilan cheklanmaydi: tadqiqotchilar tomonidan sun'iy intellekt texnologiyalarini kassatsiya instansiyasi sud yuritishiga tatbiq etishning algoritmik shaffoflik, imkoniyat va xavflarining jinoyat-protsessual huquqiy bahosi ham o'rganilmoqda [8]. Bu shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish jarayoni jinoyat protsessining butun zanjiri bo'ylab — dastlabki tergovdan tortib kassatsiya instansiyasigacha — chuqurlashib bormoqda.

Sudgacha ish yuritish bosqichida gumon qilinuvchi va ayblanuvchilarning huquqiy himoyasini ta'minlashda elektron platformalarni qo'llash amaliyoti ham alohida ilmiy tadqiqot predmetiga aylandi, unda mavjud muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqiladi [31]. Bu, muallif nazarida, holislar institutining kelajagini alohida-holda emas, balki butun raqamli ekotizim doirasida ko'rib chiqish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi: agar gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va jabrlanuvchi bilan aloqa allaqachon raqamli platformalar orqali amalga oshirilayotgan bo'lsa, holislar institutini ham shu ekotizimga integratsiya qilish mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Shu bilan birga, muallif sifatida alohida ogohlantirishni zarur deb topaman: raqamlashtirish faqat imkoniyat emas, balki yangi tahdidlar manbai hamdir. Birinchidan, video-fiksatsiya vositalarining o'zi texnik nosozlikka duchor bo'lishi mumkin — batareya tugashi, xotira to'lishi, signal uzilishi kabi vaziyatlar amaliyotda tez-tez uchraydi, ayniqsa uzoq va qiyin sharoitlarda (masalan, tog'li hududlarda, yer osti inshootlarida) o'tkaziladigan tergov harakatlarida, bu esa video-fiksatsiyani holislarning to'liq muqobili sifatida ko'rishga qarshi eng kuchli amaliy dalildir

[32, 48]. Ikkinchidan, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan video va audio materiallarni sun'iy ravishda o'zgartirish ("deepfake") texnik jihatdan tobora oson va arzon bo'lib bormoqda — bu esa, paradoksial tarzda, aynan "obyektiv" deb hisoblangan video-dalilning ishonchliligiga putur yetkazadigan yangi xavf tug'diradi. Uchinchidan, elektron dalillarni saqlash va uzatish tizimlarining o'zi kiberhujumlarga, ma'lumotlarni ruxsatsiz o'zgartirishga (manipulyatsiyaga) nisbatan zaif bo'lishi mumkin; agar bunday manipulyatsiya keyinchalik aniqlansa, dalil, xuddi holislarsiz va tegishli fiksatsiyasiz olingan dalil kabi, ma'qbul emas deb topilishi va jinoyat ishidan chiqarib tashlanishi lozim [49]. Bunday qonun buzilishlarining oldini olish maqsadida ba'zi xorijiy huquqshunoslar, hatto texnik vositalar mavjud bo'lgan taqdirda ham, ayniqsa xavfsizlik nuqtai nazaridan muhim ishlar bo'yicha qo'shimcha kafolat sifatida holislar ishtirokini saqlab qolishni tavsiya qiladilar, bu tavsiyani jabrlanuvchi va guvohlarni himoya qilish tizimidagi tajriba bilan solishtirish mumkin [46].

Aynan shu uchinni xavfni bartaraf etish uchun zamonaviy huquqiy-texnologik adabiyotda blokcheyn texnologiyasidan foydalanish tavsiya etilmoqda: video-fiksatsiya natijasida olingan fayllarning kriptografik "xesh"i (hash) taqsimlangan reyestrda yozilishi, bu esa keyinchalik ushbu faylga har qanday o'zgartirish kiritilganini darhol aniqlash imkonini beradi [6]. Muallif nazarida, bu — holislar institutini video-fiksatsiya bilan almashtirish g'oyasini amalda ishonchli qilishning **zaruriy** texnik shartidir: blokcheyn-asoslangan yaxlitlik kafolati bo'lmagan video-yozuv, mohiyatan, "professional holis" muammosining faqat raqamli ko'rinishi bo'lib qolishi mumkin — chunki uni ham keyinchalik tahrirlash yoki almashtirish ehtimoli mavjud.

4. REAL AMALIYOT MISOLLARI VA MUAMMOLARNING KO'RINISHI

Amaliyotda holislar institutining zaifligi turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Birinchidan, "professional holis" muammosi O'zbekistonda ham, xuddi Rossiyada bo'lgani kabi, real amaliy hodisa hisoblanadi: tergov organlari o'zlariga yaqin joylashgan, doimiy ravishda mavjud bo'ladigan shaxslarni holis sifatida jalb qilishga moyil, bu esa institutning "mustaqillik" mohiyatini yo'qqa chiqaradi. Ikkinchidan, Bosh prokuratura tomonidan alohida nazoratga olingan yo'l harakati xavfsizligi bilan bog'liq ishlarda "holis tergov" tushunchasi endilikda ko'proq umumiy — jamoatchilik oldida shaffof va adolatli tergov ma'nosida qo'llanilmoqda, bu esa institutsional "holislar" bilan tushunchaviy chalkashlikka olib kelishi mumkin [33]. Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan video-materiallar asosida boshlangan tergov ishlarida (masalan, zo'ravonlik holatlari) dastlabki dalil sifatida foydalanuvchilar tomonidan yuklangan video-yozuvlarning haqiqiylikni tekshirish alohida protsessual muammoga aylanmoqda — bu esa an'anaviy holislar instituti hal qila olmaydigan, butunlay yangi turdagi dalil tekshiruvini zaruratini keltirib chiqaradi [34].

Bu misollar — muallif nazarida — shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish jarayoni holislar institutining faqat "qanday almashtirilishi" masalasini emas, balki dalil yaxlitligini ta'minlashning butunlay yangi, kompleks tizimini talab qiladi, unda insonlar (holislar, advokatlar), texnika (video-fiksatsiya) va kriptografik kafolatlar (blokcheyn) birgalikda ishlashi lozim.

Holislar institutining hozirgi, o'zgarishsiz shaklda saqlanib qolishi bir qator salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Birinchidan, u tergov organlariga qo'shimcha vaqt va resurs yukini yuklaydi: mos holislarni topish, ularni tergov harakati joyiga yetkazib borish, ularga huquq va majburiyatlarini tushuntirish — bularning barchasi, ayniqsa shoshilinch vaziyatlarda (kechqurun, uzoq hududlarda), tergov harakatining tezkorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchidan, “professional holis” fenomeni, yuqorida ko’rsatilganidek, institutning asosiy huquqiy kafolat funksiyasini deyarli yo’qqa chiqaradi, bu esa amalda “soxta kafolat” — ya’ni qonun talabi bajarilgandek ko’rinadigan, ammo real nazoratni ta’minlamaydigan holat — yaratadi.

Uchinchidan, agar bu muammo e’tiborga olinmasa, kelajakda sud amaliyotida dalillarning ma’bulligi masalasida jiddiy tortishuvlar kelib chiqishi mumkin: agar himoya tarafi holisning haqiqatda mustaqil emasligini isbotlasa, butun tergov harakati natijasi shubha ostiga qolishi mumkin.

Yuqoridagi tahlil asosida men quyidagi chora-tadbirlar majmuasini taklif etaman.

1) Holislar ishtirokini differensiallashtirilgan tartibda tartibga solish. Rossiya Federatsiyasi tajribasidan [24, 45] tanqidiy foydalangan holda, O’zbekiston Jinoyat-protsessual kodeksining 74-moddasida ko’rsatilgan tergov harakatlarini ikki toifaga bo’lish taklif etiladi: (a) fuqarolarning konstitutsiaviy huquq va erkinliklarini eng ko’p darajada cheklovchi harakatlar (tintuv, shaxsiy tintuv, tanib olish uchun ko’rsatish) — bu harakatlar uchun holislar ishtiroki majburiy bo’lib qolishi kerak; (b) qolgan harakatlar (ko’zdan kechirish, tergov eksperimenti, ko’rsatuvni joyida tekshirish va h.k.) uchun esa tergovchiga ikki muqobil yo’l — holislarni jalb qilish yoki blokcheyn-asoslangan video-fiksatsiya vositalaridan foydalanish — o’rtasida tanlov huquqi berilishi tavsiya etiladi.

2) Video-fiksatsiya uchun majburiy texnik-kriptografik standart joriy etish. Rossiya tajribasida video-yozuv holisning “yagona” o’rnini bosuvchi vosita sifatida qonunda mustahkamlanmaganligi jiddiy kamchilik sifatida tan olingan [26]. Muallif taklifiga ko’ra, O’zbekistonda video-fiksatsiya holislarni almashtirishi uchun quyidagi texnik minimal talablar qonunda aniq belgilanishi lozim: uzluksiz yozuv, avtomatik vaqt va geolokatsiya tang’asi, va — eng muhimi — yozuvning kriptografik xeshini taqsimlangan reyestr (blokcheynga) darhol yozib qo’yish, bu esa keyinchalik har qanday tahrirni texnik jihatdan aniqlanadigan qiladi.

3) “Professional holis” fenomeniga qarshi mexanizm joriy etish. Bir xil shaxslarning takroriy ravishda holis sifatida jalb qilinishini nazorat qilish uchun yagona respublika miqyosidagi elektron reestr yaratish taklif etiladi, unda har bir holisning necha marta jalb qilingani qayd etilib boriladi; belgilangan chegaradan (masalan, yiliga 3–5 martadan) ortiq jalb qilingan shaxslarni holis sifatida qayta jalb qilish cheklanishi kerak.

4) Zaxira texnik vositalar mavjudligini majburiy shart qilib qo’yish. Amaliyotda video-fiksatsiya vositalarining texnik nosozligi bahona qilinmasligi uchun (Rossiya prokuraturasi amaliyotida bu masala allaqachon tan olingan [32]), tergov organlarining har bir bo’linmasida zaxira (запасной) video-fiksatsiya uskunalari va quvvat manbalarining mavjudligi majburiy tekshiruv predmeti sifatida belgilanishi lozim; ularning yo’qligi sababli tergov harakati holissiz va video-yozuvsiz o’tkazilgan bo’lsa, bunday dalil ma’kul emas deb topilishi kerak.

5) “Elektron jinoyat ishi” tizimiga holislar institutini integratsiya qilish. PQ-3723-son qaror doirasida amalga oshirilayotgan “Elektron jinoyat ishi” loyihasi [4] doirasida holisning roziligi, uning ishtiroki fakti va tergov harakati natijalari bilan tanishganligi elektron imzo yoki biometrik tasdiqlash orqali qayd etilishi, bu esa keyinchalik “men u yerda bo’lmagandim” yoki “menga hech narsa tushuntirilmagan edi” kabi bahsli vaziyatlarning oldini olishi mumkin.

6) Advokaturaning parallel nazorat imkoniyatini kengaytirish. O’zbekistonda advokatlar sonining nisbatan cheklanganligini [30] hisobga olgan holda, muallif uzoq muddatli istiqbolda advokatlik kadrlarini ko’paytirish siyosatini davom ettirish bilan bir qatorda, qisqa

muddatda esa jamoat nazorati shakllarini (masalan, mahalla vakillarining maxsus tayyorlangan reestri asosida holis sifatida jalb qilinishi) rivojlantirishni taklif etadi — bu G'arb davlatlaridagi kabi institutni butunlay bekor qilishga o'tishning oraliq bosqichi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasida holislar instituti tarixiy jihatdan asoslangan, ammo bugungi texnologik voqelikka to'liq mos kelmaydigan institutlardan biri hisoblanadi. 2020-yildagi O'RQ-617-son Qonun bilan video-fiksatsiya majburiyati joriy etilgan bo'lsa-da, bu holislar institutini almashtirmadi, balki unga qo'shimcha kafolat sifatida qo'shildi — bu esa institutsional ikki tomonlama yukni saqlab qoldi.

“Jonli guvoh” va “texnik fiksatsiya” nazariyalari o'rtasidagi ilmiy polemika, shuningdek Rossiya Federatsiyasining 2013-yildagi qisman islohoti va G'arb davlatlarining institutni umuman tan olmasligi tajribasi ko'rsatganidek, holislar institutini na to'liq saqlab qolish, na uni birdaniga bekor qilish maqbul yechim emas. “Professional holis” fenomeni institutning amaliy samaradorligini jiddiy pasaytirgan bo'lsa, texnik vositalarning o'zi ham nosozlik va manipulyatsiya xavfidan xoli emas.

Muallifning asosiy tezisi shundan iboratki, holislar institutining raqamlashtirish sharoitidagi kelajagi — bu institutni butunlay yo'q qilish emas, balki uni differensiallashtirilgan, blokcheyn-asoslangan kriptografik kafolatlar bilan mustahkamlangan video-fiksatsiya tizimi bilan uyg'unlashtirishdir. Faqat shunday kompleks — huquqiy, texnologik va institutsional — yondashuv orqali dalillarning haqiqiyliги va yaxlitligini zamonaviy talablarga javob beradigan darajada ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 22.09.1994, 74-модда // lex.uz/uz/docs/111460.
2. Лейнова О.С. Проблемы участия понятых в следственных действиях после внесения изменений в УПК РФ // КиберЛенинка.
3. Институт понятых в Российской Федерации // КиберЛенинка, cyberleninka.ru.
4. ПҚ-3723-сон, 14.05.2018. Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (“Электрон жиноят иши” лойиҳаси) // lex.uz/docs/3735818.
5. Ўзбекистон Республикасининг 14.05.2020 й. ЎРҚ-617-сон “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига жиноят процессида иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишни кучайтиришга қаратилган ўзгартишлар ва қўшимча киритиш тўғрисида”ги Қонуни // ngm.uz.
6. ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ВИДЕОКОНФЕРЕНЦ-АЛОҚА ВА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ: НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ // Uzbek Scholar Journal, Vol. 53 (2026). — DOI: 10.71274/bkjrnk71.
7. Қодиров О.М. Айрим тергов ҳаракатларини мажбурий видеофиксация асосида амалга оширишнинг процессуал механизмлари ва ҳуқуқий асослари // Uzbek Scholar Journal, Vol. 51 (2026).

8. Исоқов О.Қ. Сунъий интеллект технологияларини кассация инстанцияси суд юритишига татбиқ этиш: алгоритмик шаффофлик, имконият ва хавфларнинг жиноят-процессуал ҳуқуқий баҳоси // *Uzbek Scholar Journal*.
9. Маматов Ш.Д. Дастлабки тергов ҳаракатларини рақамлаштиришнинг назарий ва ҳуқуқий асослари // *Uzbek Scholar Journal*, Vol. 51 (2026).
10. Институт понятых необходимо упразднить поэтапно // РАПСИ, rapsinews.ru, 2011.
11. Институт понятых в Российской Федерации (ст. 60, 170 УПК РФ таърифи) // КиберЛенинка.
12. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 74-модда (холисларга ҳуқуқ ва мажбуриятларни тушунтириш тартиби) // qomus.info/encyclopedia/cat-x/xolisl-ar-uz/.
13. Холислар ҳақида — У ким, бу нима // QOMUS.INFO.
14. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 75-модда // lex.uz/docs/111460.
15. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 76, 77-моддалар // lex.uz/docs/111460.
16. Суриштирув, дастлабки тергов ва суд муҳокамаси давомида ашёвий далиллар... тартиби тўғрисида Йўриқнома (АВ 29.12.2010 й. 2174-сон) // ngm.uz.
17. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ СУДИ. Янги қонун жиноят процессида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини янада мустаҳкамлайди // old.sud.uz/yangi-qonun/.
18. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 91-4, 92-моддалар // lex.uz/uz/docs/111460.
19. К вопросу реформирования института понятых // e-koncept.ru, 2016.
20. К вопросу о роли понятых и возможности видеозаписи в российском уголовном процессе // e-koncept.ru, 2017.
21. Понятые или техническая фиксация результатов следственных действий? // КиберЛенинка, cyberleninka.ru.
22. Проблемы участия понятых в следственных действиях после внесения изменений в УПК РФ // КиберЛенинка (Лейнова О.С.).
23. Актуальные проблемы выемки // Интернет-конференции Сибирского юридического университета, conf.siblu.ru.
24. Прокуратура Челябинской области. Обязательное участие понятых в уголовном судопроизводстве (ст. 170 УПК РФ таҳлили) // epp.genproc.gov.ru.
25. Федеральный закон Российской Федерации от 4 марта 2013 г. № 23-ФЗ “О внесении изменений в статьи 62 и 303 Уголовного кодекса Российской Федерации, Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации”.
26. Понятые или техническая фиксация результатов следственных действий? (ФЗ-23 таҳлили) // КиберЛенинка.
27. Понятых могут заменить на технические средства // ГАРАНТ.РУ, garant.ru.
28. К вопросу реформирования института понятых (қонундаги бўшлиқлар таҳлили) // e-koncept.ru.

29. Проблемы участия понятых в следственных действиях после внесения изменений в УПК РФ (хорижий давлатлар тажрибаси) // КиберЛенинка.
30. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси. Жиноят процессида тортишув принципини таъминлаш масалалари (адвокатлар сони статистикаси) // proacademy.uz.
31. Қодиров М.И. Судгача ишни юритиш босқичида гумон қилинувчи ва айбланувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлашда электрон платформаларни қўллаш амалиёти: муаммолар ва ечимлар // Uzbek Scholar Journal, Vol. 51 (2026).
32. Прокуратура Челябинской области. Техник воситаларнинг олдиндан тайёрланиши мажбурияти тўғрисида // epp.genproc.gov.ru.
33. Холис тергов ва жазо муқаррарлиги таъминланади — Бош прокуратура // Sputnik Ўзбекистон, 28.02.2026.
34. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида рақамлаштириш // inlibrary.uz, 2023.
35. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси. Жиноят процессида тортишув принципи ва суднинг мустақиллиги // proacademy.uz.
36. Ҳуқуқшунослар учун амалий қўлланма: Суд ишини адолатли кўриб чиқишга оид халқаро стандартлар ва Ўзбекистон Республикаси жиноят процесси. — Женева: ICJ, 2011.
37. Саидов Б.А., Умархонов А.Ш. Жиноят процесси принциплари: ўқув қўлланма. — Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2010. — 192 б.
38. Иноғомжоновна З.Ф. Жиноят процессида манфаатдор иштирокчиларнинг терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатсизлиги устидан шикоят бериш ҳуқуқи: диссертация автореферати // api.unilibrary.uz.
39. Абдумажидов Ғ.А., Саломов Б. Шахсий манфаатга эга бўлган иштирокчиларнинг ҳимоя ҳуқуқи билан таъминланишини такомиллаштириш йўналишлари // ТДЮИ нашрлари.
40. СУДЬЯЛАР ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ БОРАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР ИЗЧИЛ ДАВОМ ЭТТИРИЛАДИ (2020 йил 24 июлдаги Фармон таҳлили) // strategy.uz.
41. Система оценки воздействия актов законодательства. Жиноят процессида тортишув принципини кучайтириш таклифлари // strategy.regulation.gov.uz.
42. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 84-модда (жиноят ишини тугатиш асослари ва далиллар мақбуллиги) // lex.uz.
43. Прокурор разъясняет — Прокуратура Челябинской области. Труднодоступ ва хавфли ҳудудларда холисларсиз тергов ҳаракатлари истиснолари // epp.genproc.gov.ru.
44. Институт понятых в Российской Федерации (хорижий давлатлар: Германия, Франция, Канада, Япония, АҚШ, Хитой тажрибаси) // КиберЛенинка.
45. Понятых могут заменить на технические средства (қонун лойиҳаси таҳлили, 170-модда) // ГАРАНТ.РУ.

46. К вопросу реформирования института понятий. Хавфсизлик масаласи — Жабрланувчи, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Федерал қонун билан қиёслаш // e-koncept.ru.
47. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони. Ҳаракатлар стратегияси // lex.uz.
48. Актуальные проблемы выемки. Видеозапись ва холислар биргаликда қўлланилиши зарурати ҳақида // conf.siblu.ru.
49. Прокурор разъясняет — Прокуратура Челябинской области. Далилларнинг мақбул эмаслиги оқибатлари (170-модда бузилиши) // epp.genproc.gov.ru.
50. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 16, 18-моддалар (тортишув принципи ва фуқаролар ҳуқуқларини муҳофаза қилиш) // lex.uz/acts/111460.